

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІОРЕСУРСІВ І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

С.Ю. ПОПОВИЧ

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА СПРАВА

ПІДРУЧНИК

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 712.253: 502.753
П57

Рецензенти:

Л. М. Фельбаба-Клушина —
доктор біологічних наук, професор;

В. Г. Скляр —
доктор біологічних наук, професор;

О. В. Колесніченко —
доктор біологічних наук, професор.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету біоресурсів і природокористування України
(протокол № 4 від 24 листопада 2021 року)*

Попович С.Ю.

П57 Природно-заповідна справа. Підручник /
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2024. — 392 с.

ISBN 978-966-10-8752-0

У підручнику з урахуванням зарубіжного досвіду на сучасному науковому та еколого-освітньому рівнях узагальнено знання з теорії та практики природно-заповідної справи. Висвітлено актуальність, історію, особливості заповідної науки, класифікації, формування, функціонування та системні основи організації оптимальної структури природно-заповідних територій та їх мереж, природоохоронної діяльності установ природно-заповідного фонду. Акцентується увага на новітніх знаннях про екомережу та екозбалансований розвиток системи природно-заповідних територій.

Видання розраховане для підготовки фахівців освітнього ступеня «Бакалавр» спеціальностей «Лісове господарство» і «Садово-паркове господарство». Може бути корисним для здобувачів вищої освіти за спеціальностями «Екологія», «Біологія» і «Науки про землю», аспірантів природничого фаху, працівників природоохоронних установ, а також широкого кола зацікавлених в охороні природи читачів.

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-8752-0

© Попович С.Ю., 2023
© Видавництво Богдан,
виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2024

Тільки тоді, коли буде зрубане останнє дерево,
тільки тоді, коли буде отруєна остання річка,
тільки тоді, коли буде виловлена остання риба,
тільки тоді ти зрозумієш,
що гроші не можна їсти.

Індійська життєва мудрість

Життєве кредо автора:

**«ЗБЕРЕГТИ, ЩОБ ЖИТИ —
ЖИТИ, ЩОБ ЗБЕРЕГТИ»**

*Присвячується
моїм учителям та колегам —
самовідданим природно-заповідній справі ученим*

Вступ

Охорона природи є однією з найактуальніших стратегій розвитку сучасного світу. За останні пів століття їй присвячено багато міжнародних рішень, постанов, конвенцій, угод, програм державних органів і громадських організацій. Насамперед варто згадати Конференцію ООН 1992 року, яка відбулася у Ріо-де-Жанейро за участю керівників 179 держав світу і де було схвалено Концепцію сталого розвитку, тобто невиснажливого споживання природних ресурсів. Досить важливими є рішення XIX спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН, Всесвітнього саміту вищого рівня, що відбувся в Йоганнесбурзі у 2002 році, а також цілої низки конвенцій, серед яких Рамсарська, Боннська, Бернська, Ріо-де-Жанейрівська, Паризька та інші. Значна увага до цієї проблеми на засіданнях найвищого рівня свідчить про її світове значення.

У загальній проблемі охорони довкілля пріоритетне значення має збереження біорізноманіття на всіх рівнях його організованості. Нинішній стан біорізноманіття фактично і практично визначає майбутнє світової спільноти, оскільки досі забезпечує хитку рівновагу біосфери, її збалансоване функціонування і без перебільшення визначає стан головних сфер діяльності людини. Без розв'язання проблеми стабілізації його стану не може бути й мови про задовільний екостан біосфери й усталений розвиток, а отже, і майбутнє світової цивілізації.

Незважаючи на актуалізацію уваги на всіх рівнях функціонування суспільства, деградацію біорізноманіття дотепер не вдалося навіть стабілізувати і його стан продовжує погіршуватися. Знищуючи біорізноманіття, порушуючи глобальну кліматичну, екосистемну рівновагу, руйнуючи озоновий шар, змінюючи природний хімічний та фізичний стан атмосфери та гідросфери, людське суспільство збільшує антропогенний тиск на біосферу і тим самим відповідний тиск довкілля на населення Землі. Підтвердженням цьому є щонайменше шість наростаючих глобальних екокриз: 1. Потепління клімату, або парниковий ефект. 2. Дірки в стратосферному озоновому горизонті. 3. Кислотні дощі. 4. Накопичення в ґрунтах токсичних відходів, що помітно погіршує якість продуктів та спричиняє отруєння у людей. 5. Спустелювання — деградація ґрунтів із втратою продуктивності та родючості. 6. Загроза для біорізноманіття та біозагроза. Шоста екокриза проявляється у деградації видового, популяційного, біоценотичного й екосистемного біорізноманіття, в результаті чого найближчим часом можуть зникнути десятки тисяч видів рослин і тварин, а за наступні 50 років за зростаючих темпів деградації живої природи — до третини із вже відомих науці 1700 тисяч видів біорізноманіття.

Цілком очевидно, що сучасна модель розвитку світового суспільства веде до катастрофи, а негативні зміни довкілля набувають глобального масштабу та незворотного характеру. Зростаюче духовне спустошення населення світу є відзеркаленням спустошення біорізноманіття, яке сьогодні прогресує порушує рівновагу біосфери та її самовідновлення. Тому для подальшого ноосферного

розвитку цивілізації вже немає жодного сумніву, що саме збереження біорізноманіття є ключовою проблемою виживання націй та етносів і збереження їхнього менталітету. Отже, біотичне різноманіття забезпечує функціонування біосфери, підтримку її рівноважного стану, ресурси для багатьох галузей економіки, освітні, виховні, пізнавальні, рекреаційні та оздоровчі запити населення, є банком генофонду національного і світового значення.

Одним із найважливіших і багатофункціональних біомів земної поверхні є ліси, які на території України є основним типом рослинності. У них виростають 1074 види рослин, що становить близько 24 % природної флори України. Зазвичай майже однакову роль відіграють як бореальні, так і неморальні лісові екосистеми. Про різноманітність і цінність лісів свідчить значна доля у них раритетних видів біорізноманіття, занесеного до «червоних списків» різних рівнів. Однак сучасний стан лісів нашої держави не відповідає вимогам Концепції сталого розвитку і сучасним соціально-економічним умовам країни. На наш погляд, головною вадою є те, що ведення лісового господарства ще не базується на екологічному імперативі. Унаслідок антропогенного тиску екоємність лісів нині вичерпалася на 40–45 %, майже половина лісів штучного походження, погіршився якісний, а за рахунок експансії малоцінних видів рослин, у тому числі екзотичних, збільшився кількісний склад порід, суттєво розбалансувалася вікова структура деревостанів (лише 11 % стиглих та перестійних), втрачається екостійкість лісів, лісовідновлення вимагає значних витрат, воно досі не орієнтоване на збереження корінного біорізноманіття, не відповідає його біотичним особливостям і властивостям, на великих площах лісовий покрив забруднений хімічними та радіоактивними речовинами, порушені його гідрорежими, почастишали ерозійні процеси, що значною мірою призводить до захворювання лісів. За цих обставин у найближчі 20–30 років можна очікувати подальше погіршення екоситуації в країні, активізацію процесів ослаблення та всихання лісів, збільшення частки малоцінних лісів та зменшення їхньої продуктивності.

Очевидне погіршення стану довкілля повинне викликати докорінні зміни в галузі природоохоронної політики і управління лісами, як це спостерігається у передових країнах світу. Тому збереження біорізноманіття має бути не тільки справою міжнародної і державної політики, а й усіх верств населення від президентів країн до школярів. Для цього потрібна найширша обізнаність про сучасні проблеми довкілля. Одним із засобів досягнення цього є отримання і поширення професійних природоохоронних знань у закладах вищої освіти.

Представлений навчальний курс охоплює передові досягнення науки і практики ПЗС на регіональному, національному та міжнародному рівнях розвитку. Водночас під час викладання навчальної дисципліни «Природно-заповідна справа» студентам будуть запропоновані сучасніші знання про створення й функціонування природно-заповідних територій та їхніх географічних й екологічних мереж, засоби та механізми державного управління, охорону та використання ресурсів ПЗФ тощо.

Частина I

**ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА СПРАВА:
ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО НАУКИ**

Розділ 1

СУТНІСТЬ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

В Україні ПЗС задекларована на найвищому рівні як сучасний пріоритет тривалої державної політики. Це, безумовно, є свідченням цивілізованого шляху розвитку держави, яка своєю політикою передбачає докорінне удосконалення та оптимальне функціонування цієї галузі відповідно до нових соціально-економічних умов, її інтеграцію у Всеєвропейську стратегію збереження біотичного та ландшафтного різноманіття, синтез в єдину систему як нових поглядів, так і апробованих уже протягом історичного розвитку принципів, підходів та показників створення та функціонування ПЗФ. Наміри України інтегруватися в європейський природоохоронний простір зобов'язують її, насамперед, закріпити за державним механізмом управління ПЗС вирішальну роль права, збалансованого бюджету, надання пріоритетного значення соціальному та екологічному факторам у прийнятті управлінських рішень, приведення у відповідність до об'єктивних умов розвитку більшості традиційних понять, принципів та підходів у формуванні та існуванні ПЗФ. Природно-заповідна справа покликана стати комплексною системою узгоджених між собою й об'єднаних єдиною метою, методологією та ідеологією традиційних і новітніх поглядів, положень і понять, принципів та механізмів їх реалізації, спрямованих на збереження, відтворення та екозбалансоване розумне використання ПЗФ.

Водночас дуже важливим є також створення засад для системи прийняття управлінських рішень на різних шаблях влади через складний і тривалий процес реформування, переорієнтування, вдосконалення та визначення стратегічних напрямів розвитку ПЗС, у тому числі діяльності заповідників і національних природних парків України та інших територій і об'єктів ПЗФ з метою своєчасної, поступової і без втрат інтеграції в ринкову систему країни. Ця екополітика диктується тим, що розв'язання головних природоохоронних проблем в Україні гальмується певною відсталістю та недосконалістю як ідеології, принципів та методів природоохоронної теорії, так і системи практичних рішень щодо збереження, відтворення та збалансованого використання ПЗФ, нерозвинутих управлінням у цій сфері, недостатнім розвитком геосозологічних досліджень, низьким рівнем фінансового, матеріально-технічного та професійного кадрового забезпечення. Сучасна ідеологія ПЗС визначає першочергові та довготермінові засади збереження біотичного та ландшафтного різноманіття через заповідання цінних природних комплексів і є обов'язковою складовою екозбалансованого розвитку держави, а в більш загальному значенні — виживання людської спільноти.

Специфічність та своєрідність розвитку ПЗС спонукають до особливої уваги задля визначення її об'єкта та предмета. Уже стало очевидним, що в об'єкті простежуються як матеріальні, так і нематеріальні аспекти, а предмет має відо-

бражати основні структурні елементи об'єкта і напрями його розвитку. Звідси, **об'єктами** ПЗС є:

— **матеріальні** — виділені, запроєктовані та зарезервовані для заповідання природні території та їх мережі, території та об'єкти ПЗФ та їх мережі, охоронні зони, екомережі різних рівнів, їхні територіальні елементи, біорізноманіття заповідних та інших охоронних екосистем; головним матеріальним об'єктом ПЗС є ПЗФ;

— **нематеріальні** — морально-етичні, освітні, світоглядні норми і стандарти, са-кральна, естетична, духовна, етнічна, символічна цінність, ідеальна природа, любов і патріотизм до природи тощо.

***Природно-заповідний фонд** — це своєрідна природно-територіальна система, яка відображає сукупність природоохоронних територій, їх категорій, що функціонально взаємопов'язані та взаємодоповнюють одна одну, а також забезпечують у межах окремого регіону, держави чи міждержавного простору стабільне і тривале виконання природоохоронних завдань.*

Предметом ПЗС є: вивчення, виділення, резервування, проектування та функціонування територій та об'єктів ПЗФ, їх мережі та екомережі.

Основні завдання ПЗС уперше у 1994 році масштабно були визначені Програмою перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»), а саме:

- ▶ створення нових територій та об'єктів ПЗФ як важливого інтегрального екологічного показника та оптимізація існуючих природно-заповідних територій (пріоритетний розвиток поліфункціональних) з метою поліпшення умов для збереження природних комплексів;
- ▶ удосконалення класифікації ПЗФ шляхом запровадження нових та уточнення статусу існуючих категорій;
- ▶ забезпечення репрезентативності ПЗФ за флористичною, біоценотичною, фауністичною, геологічною, едафічною, ландшафтною та іншими екоознаками;
- ▶ формування загальнодержавної територіальної комплексної системи охорони навколишнього природного середовища (екомережі) на основі поєднання територій та об'єктів ПЗФ з іншими природними територіями, що особливо охороняються;
- ▶ запровадження регулярного наукового аналізу стану ПЗФ, органічного поєднання завдань розвитку ПЗС із системою освіти, екологічного та патріотичного виховання;
- ▶ підвищення ефективності участі України у міжнародному співробітництві у сфері ПЗС, створення міжнародних поліфункціональних природно-заповідних територій;
- ▶ удосконалення системи державного управління, перш за все заповідниками та національними природними парками;
- ▶ посилення відповідальності за порушення режиму природно-заповідних територій.

На сучасному етапі розвитку ПЗС досі актуальними і трьома найголовнішими її завданнями залишаються:

1) поліпшення екостану країни згідно з конституційним правом населення на чисте довкілля через створення географічно репрезентативної мережі ПЗФ;

2) перехід на оптимальне співвідношення земель ПЗФ з іншими категоріями земель і визнання його обов'язковою складовою екозбалансованого розвитку держави;

3) пріоритетність збереження біотичного та ландшафтного різноманіття через формування національної екомережі України, організація системи екологічного моніторингу природоохоронних територій та управління ними, підвищення рівня екологічної та природоохоронної свідомості населення.

Тлумачення термінів. Історично так склалося, що в Україні термін «заповідна справа» запозичено від російського «заповедное дело» у первісному його значенні лише як «справа про заповідники». Із часом у нашій країні термін «заповідна справа» міцно укорінився в науковому, прикладному й правовому вживанні. До речі, в Росії усі категорії земель природоохоронного призначення об'єднано поняттям «особо охраняемые природные территории». Перейнявши і це поняття, українські законодавці зберегли його в значенні як природні території, що особливо охороняються, до яких зарахували й заповідні території та об'єкти. У 80-х роках ХХ століття у правовому лексиконі України з'явилися нові терміни — «природно-заповідні території», «природно-заповідна мережа» і «природно-заповідний фонд». Як бачимо, українські фахівці розвинули суть ідеології заповідної природи, розширили об'єкт і зміст поняття «заповідна справа», але протягом десятиріч так і не спромоглися змінити це словосполучення. Звідси логічно виникає запитання: чому відповідно до змісту означених вище понять на той час не було введено термін «природно-заповідна справа»? Мабуть, данина стереотипам виявилась сильнішою. Однак «крига скресла» лише 23 травня 2005 року, коли вперше на офіційному рівні термін «природно-заповідна справа» було узаконено у відповідному Указі Президента України В. А. Ющенко.

Отже, термін «*заповідна справа*» уже став правовою нормою, звичний для вчених, досі широко використовується в природоохоронній літературі тощо. На нашу думку, він є інтегральним і містить дві змістові частини: *збереження природної спадщини* та *збереження культурної спадщини*. Тому традиційно його логічно і варто вживати тоді, коли мова йде про спільні інтереси збереження культурних і природних об'єктів. Тобто, залежно від об'єкта та сфери діяльності ці дві половини цілого поняття «заповідна справа» доцільно було б розглядати окремо, адже за об'єктами збереження це різні галузі суспільного розвитку. Зокрема, у природоохоронній галузі необхідно вживати термін «*природно-заповідна справа*», а відповідно у галузі охорони пам'яток, предметів культури, історії, архітектури, де функціонує власна класифікація охоронних об'єктів, варто користуватися терміном «*культурно-заповідна справа*».

Досі природоохоронці вкладають різні тлумачення у зміст поняття «заповідна справа», тобто як «природно-заповідна справа». Трактують її як науку, власне справу як практичну діяльність, дехто розглядає як гуманістичну ідеологію збереження природи. Тому серед учених та практиків ще немає єдності поглядів на феномен ПЗС. Більшість із них не надавали значної уваги поясненню змісту цього терміна, а сприймали його в широкому розумінні таким, яким він є, тобто як певний вид діяльності щодо заповідників чи інших охоронних природно-територіальних об'єктів. Із цього приводу наведемо два тлумачення.

Зокрема, А. А. Ковальчук наводив таке визначення: «Заповідна справа — це екодисципліна, предметом якої є розробка концепцій та пошук шляхів збереження природного розмаїття за допомогою об'єктів ПЗФ в умовах наростання

у природних екосистемах незворотних змін, що спричиняються антропогенною активністю». Натомість М. Д. Гродзинський вважав, що «заповідну справу можна визначити як теорію і практику збереження та відновлення природних комплексів та їх компонентів, а також їх раціонального використання в межах територій та об'єктів ПЗФ». На нашу думку, нинішній рівень розвитку науки про природоохоронні території дає підстави вважати, що сучасна ПЗС має змогу уже достатньо добре спиратися у своєму розвитку на теоретичні засади. Підтвердженням цьому є те, що їй притаманна досить значна кількість концепцій, закономірностей, постулатів, принципів, методологій і методів. Багатьма ученими доведено, що саме її науковий сектор представляє система наук із низкою загальнонаукових і спеціальних методів, серед яких можна назвати методи класифікації, репрезентативності, визначення мінімальної й оптимальної площ природно-заповідних територій, методичні підходи до розташування їхніх охоронних і функціональних зон тощо.

Із 1991 року в незалежній Україні поступово змінюється і вектор розвитку ПЗС, особливо її правової та наукової складової, орієнтуючись на виконання міжнародних природоохоронних зобов'язань. Тому, відповідно, українським фахівцям доводиться часто користуватися власне світовими термінологічними стандартами, дуже уважно перекладаючи їх на державну мову, оскільки в міжнародних глосаріях термін «заповідна справа» не наводиться. Наприклад, наукові знання про природоохоронні території та механізми їх збереження М. Ф. Реймерс назвав *сепортологією* (від англ. *support* — підтримка, допомога). На нашу думку, в науковій сфері ПЗС варто вживати термін «*заповідна геосозологія*», запропонований С. М. Стойком, а в сфері охорони біорізноманіття доцільно користуватися генетично спорідненим, але у значній мірі відокремленим терміном «*біосозологія*», який у нашому розумінні є не що інше, як «біологія охорони природи» (від англ. *conservation biology*) Майкла Сулея та Брюса Вілкокса (Уілкокса).

Беручи за основу структуру геосозології, розробленої С. М. Стойком, та вищезазначене, цілком логічно можна вважати, що основними науковими дисциплінами ПЗС є: геосозологія, екосозологія, фітосозологія (аутофітосозологія і синфітосозологія), мікосозологія, зоосозологія, біосозологічні — історія науки та ресурсознавство.

Зв'язки з галузями природокористування. Із усіх галузей природокористування сучасна ПЗС найтісніше пов'язана з лісовим господарством. Свідченням цьому є те, що близько 80 % територій та об'єктів ПЗФ України знаходиться в лісах. За площею на них припадає близько 13 % земель лісового фонду, а за державною програмою «Ліси України» цей відсоток було заплановано довести до 15 %. До цього часу домінує власне лісова доктрина створення та функціонування природно-заповідних територій. У більшості з них охорона покладена на лісгосподарські установи. На лісових природно-заповідних територіях лісове господарство орієнтується на дотримання чинного законодавства про ПЗФ. Окрім цього, в галузі лісового господарства виділяють природоохоронну категорію «лісові генетичні резервати», яка не увійшла до класифікації ПЗФ. Сучасна методологія ПЗС, зокрема проєктування створення, розширення, організації та охорони природних комплексів заповідників і національних природних парків історично пов'язане з технологією лісовпорядкування, облаштування парків і таксації мисливської фауни.

Однак найдревніші корені ПЗС тісно переплітаються з мисливством та рибальством, оскільки саме для цих галузей створювалися перші заповідні об'єкти та заказні угіддя. Ці сфери еволюціонували разом багато століть у формі заповідно-мисливських угідь. Лише на початку 90-х років ХХ століття вони формально на законодавчому рівні були розмежовані у вигляді окремих категорій (національні та регіональні парки й мисливські господарства). На поліфункціональних природно-заповідних територіях, здебільшого в регіональних ландшафтних парках, дозволяється любительське полювання та рибальство.

Від ПЗС беруть свій початок і перші паростки садово-паркового мистецтва. Спочатку домінувала концепція про заповідність краси первісної природи, а нині краса природи демонструється людиною в штучних об'єктах ПЗФ, які водночас є навчальними полігонами ландшафтної архітектури та садово-паркового господарства.

Отже, за результатами аналізу змісту вищевикладених наукових та прикладних понять, а також міжгалузевих зв'язків пропонуємо достатньо громіздке, але науково містке і схематично просте для розуміння визначення ПЗС.

***Природно-заповідна справа** — це система наукових, правових, економічних, еколого-освітніх, культурно-виховних, сототехнологічних, організаційно-технічних та інших заходів, моральних норм і гуманістичних світоглядів, спрямованих на збереження варіабельності біорізноманіття на генетичному, видовому, популяційному, біоценотичному, біогеоценотичному, ландшафтному, біомному, біосферному рівнях організації живого, забезпечення його відтворення та можливості екозбалансованого гуманного використання.*

Таким чином, у науковому аспекті ПЗС є комплексною проблемою і складається із наукових дисциплін екологічного змісту й науково обґрунтованих практичних заходів, які спрямовано на дослідження біологічних та екологічних основ виділення, організації та функціонування природно-заповідних територій як системи географічних та екологічних екомереж.

Контрольні запитання і завдання:

1. Що таке об'єкт і предмет ПЗС?
2. Які основні завдання ПЗС?
3. Охарактеризуйте сутність терміна «природно-заповідна справа».
4. Охарактеризуйте становлення терміна «природно-заповідна справа».
5. Окресліть зв'язки ПЗС з галузями природокористування.
6. Дайте визначення понять «природно-заповідна справа» та «природно-заповідний фонд».

Розділ 2

ІСТОРІЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

2.1. Етапи історичного розвитку

Заповідь — це благородний і священний поклик віри у майбутнє, який дійшов до наших днів із глибин сивої прадавнини. Історія ПЗС в Україні відображає результат неоднозначного ставлення людського суспільства до природи і в значній мірі суперечлива, оскільки за весь свідомий історичний час створення природно-заповідних територій та об'єктів було вимушеною реакцією суспільства на те, що втрачається в природному середовищі. Зазвичай розгляд історичних явищ і процесів має бути прив'язаний до виділення певних віх, періодів, етапів, які узагальнюють споріднені хронологічні події.

В історичному процесі взаємодії суспільства і природи людина впливала на навколишнє середовище, як вважає С. М. Стойко, в трьох напрямках:

- конструктивному (*одомашнювання диких тварин, культивування диких рослин, селекційні роботи, окультурення ландшафтів тощо*);
- деструктивному (*знищення видів дикої флори і фауни, ґрунтова ерозія, деградація ландшафтів*);
- амфіструктивному, тобто поєднання аспектів позитивного й негативного впливу (*випалювання лісів за вогневої системи землеробства, що призвело до масових пожеж, загибелі флори і фауни*).

Історії ПЗС в Україні В. Є. Борейко присвятив свою монографічну працю, яку було видано у 2002 році. Від зародження ПЗС до 1980 року він виділив вісім періодів її розвитку. Натомість, орієнтуючись на історичні особливості, які характерні для західних країн, А. А. Ковальчук у цьому ж році лише для часу зародження ПЗС запропонував чотири етапи розвитку: примітивно-релігійний, приватно-феодалський, науково-пізнавальний і глобальний.

У свою чергу, узагальнюючи ці та інші джерела, ми у 2007 році виділили дев'ять етапів історичного розвитку ПЗС в Україні, які наведено нижче. У межах цих історичних етапів описуються події в аспекті розвитку тільки територіальної охорони природи, бо історія таксономічної охорони природи особлива і потребує окремого опису, через що її доцільніше розглядати в обсязі спеціального курсу біосозології. Для кожного етапу означено сутність, визначено його особливості, характерні прикмети, наведено найголовніші історичні події. У підручнику не поміщено схему детальних хронологічних подій, оскільки вона наводиться у нашому попередньому навчальному виданні (Попович, 2007).

Перший етап (до 988 року) — *«дохристиянської священної природи»* — розкриває засоби запровадження першими суспільними громадами елементів спеціальної

культової охорони природи. Він починається з часу зародження первісних людських племен. На той час людина вже почала усвідомлювати культове значення природи, тому з виникненням релігій первісні людські общини створювали у природному середовищі (вершини гір, височини, долини, ліси, гаї тощо) для духовних потреб спеціальні священні місця. Такі заходи притаманні для багатьох народів світу. Наприклад, древні греки священними вважали острови Тендра і Джарилгач. Для здійснення язичницьких ритуалів священні куточки природи відбиралися далеко від житла. Насамперед вони мали сакральне значення у зв'язку з міфами, захороненнями, святковими ритуалами, почестями тощо. Це були найперші праобрази природних заповідних об'єктів, на які накладалося табу. Вхід до таких місць суворо заборонявся, а порушникам загрожували різні кари. Подекуди вони активно охоронялися спеціальними жерцями чи шаманами. В Україні священними вважались гори Бескиди, річка Буг, Лиса гора, Печерські пагорби та урочище Шулявка в Києві. Перший етап проіснував до запровадження християнства у Київській Русі (X століття).

Другий етап (XI–XVI століття) — «заповідних гаїв та угідь». Протягом XI століття в охороні природи ще переважали сакральні ідеї, хоча вже на зміну язичницьким поглядам прийшли християнські мотиви. У Київській Русі священна природа заповідною ставала з огляду на міфічні, моральні, політичні та історичні міркування її творців. На початку етапу особливо священними для слов'ян ще залишались «заповідні угіддя», які замінювали їм храми. Вони часто називалися божницями, гайбогами, святоборами, богатирськими аренами тощо. Документальне підтвердження цих природоохоронних подій було зафіксовано у культових рукописах, правилах і перших літературних творах («Повість врем'яних літ», «Слово о полку Ігоревім»). До речі, мотиви зробити унікальні природні місця священними збереглися й надалі в історії ПЗС. Час від часу вони проявляються й нині, хоча вже не є основними.

Здебільшого з XII століття почали зароджуватися утилітарні мотиви в охороні природи, які й понині є одними із головних. На тоді в основному природа заповідалася для розваг князівської влади. На зорі зародження первинних ознак державності найперше для збереження відбиралися саме найцінніші для князівської влади рослинні і тваринні ресурси, які були предметом уваги як сировинні резерви. Обмеженість запасів рідкісних природних ресурсів спонукала зародження паростків сучасної охорони природи. Об'єктами втілення утилітарних ідей охорони природи ставали перші заповідні ділянки. Зі зміною релігійного усвідомлення князя християнська влада знищувала язичницькі священні гаї та угіддя. Замість цього вона створювала первинні заповідні об'єкти природи з утилітарними функціями — розплідники дичини й охоронні місця для князівського полювання, риболовлі, бортництва тощо.

Перші письмові документи Київської Русі вже чітко регламентували порядок використання заповідних земель. Значну увагу заповіданню природи надавав Ярослав Мудрий та інші князі, передусім за час правління князя Володимира Мономаха (1113–1125 роки) неформально були заповідані природні урочища «Звіринець» та «Соколинний ріг» під Києвом та деякі угіддя для бортництва на Поліссі. Дещо пізніше в різні часи за указами князів Данила Галицького й Володимира Волинського влада офіційно оголосила перші задокументовані природно-заповідні об'єкти «Біловезьку пушу» і «Цуманську пушу» (пуща як престарий ліс). Варто

також відмітити, що ще з часів Київської Русі почали створювати плодові декоративні сади, які згодом заповідалися.

На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів. Зокрема, у Литовському статуті 1529 року розміщено перший законодавчий акт про охорону вод, згідно з яким накладався штраф на всякого, хто отруїть озеро чи річку. Заборонялося у водозахисній смузі, де мешкали бобри, розорювати цілину чи вирубувати кущі. За цим же статутом «про волоки» з лісу дозволялося брати лише «лежачі дерева».

Отже, на зорі зародження первинних державних і громадських відносин людини до природи саме найцінніші для неї рослинні і тваринні ресурси були об'єктами спочатку сакральних, а потім утилітарних мотивів. У той же час вони поступово ставали предметом уваги як резервуари сировинних запасів. В основному в часи становлення державності Київської Русі обмеженість деяких природних ресурсів спонукала до зародження прикладної галузі їх збереження. Уже тоді ПЗС почала формуватися як комплексна сфера людської діяльності.

Третій етап (XVII століття — 1850 рік) характеризувався двома напрямками заповідання природи.

Перший напрям — «виділення заказних гаїв, заповідних дерев, засічних і корабельних лісів». На тоді почали охороняти не лише окремі види рослин, насамперед дерев, але й унікальні та типові ландшафти, що мають оборонне, наукове, культурно-освітнє та соціальне (рекреаційне) значення. Наприклад, для збереження первісності природи водойм у 1701 році російський цар Петро I видав лісоохоронний указ, яким заборонялося розчищати ліси на відстані 30 верст від русл річок. Разом із лісовими ділянками заповідними вважалися і річки (Сіверський Донець) чи окремі місця у руслах, які суворо охоронялися спеціальними указами. У них заборонялося ловити рибу та використовувати нерестилища. Окрім цього, на той час уже сформувалася мережа «засічних лісів», виділених для зміцнення обороноздатності країни. На Харківщині вона проіснувала до кінця XVII століття.

Другий напрям — «заповідання естетичної природи». Його витoki починаються із Великої Британії, де в XVII–XVIII століттях навколо палаців і замків започаткувалася практика створення ландшафтних парків. Першими були парки замку Ховарда (1699–1712 роки), Блейнгемльського палацу (1705–1722 роки), Клермонтський парк (1715–1722 роки). Згодом подібний паркобудівничий процес із елементами дикої природи поширився по всій Європі, де були створені такі ландшафтні парки: навколо замку Еггенберг (Австрія), Лакенського палацу та цитадель у Генті (Бельгія), сад у Мюнхені, Вільгельмсьхьогє і Шьонбуш (Німеччина), на острові Маргіт і Шарошлигет (Угорщина), сади Боболі і навколо вілли Боргезе (Італія), Ерменонвіль (Франція), Вонделла (Нідерланди), Буен-Ретіро (Іспанія), Дроттнінгхольм і Хага (Швеція).

Сутність другого напрямку полягає в тому, що природні і штучні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси чи корисності. Зокрема, під охорону бралися цілющі джерела, водоспади, великі брили, скелі тощо. Час від часу знову проявлялися сакральні ідеї заповідання. Передусім, здійснювалися спеціальні ритуали із освяченням природи священниками. Особливу роль у цьому відігравали монастирі, які були зобов'язані державою вести нагляд за освяченими об'єктами. Таким чином було збережено багато унікальних природних угідь. За часи існування Запорозької Січі з естетичних міркувань під

охорону було взято лісове урочище на Монастирському острові в руслі Дніпра (нині в межах міста Дніпро). У такий спосіб на тоді зберігалися відомий «Ліс на Ворсклі» завдяки Охтирському, урочище крейдяної сосни — завдяки Святогірському монастирям. Лісові урочища «Китаєво», «Конча-Заспа» і «Голосіївський ліс» під Києвом також були збережені монахами. Здебільшого при монастирях у цей час починають широко створюватися штучні декоративні садово-паркові об'єкти, розквіт яких припав на *XVII століття*. Саме в 1631 році у Києві за наказом митрополита Петра Могили був створений перший в Україні декоративний сад при Києво-Печерському монастирі в Голосіївській пустині, який за своїми обрисами нагадував контури лаври. Протягом цього століття заснували майбутні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва: Підгорецький (1635 рік) на Львівщині, Хомутецький (1675 рік) на Полтавщині та Печерський (1682 рік) на Вінниччині.

Особливо протягом *XVIII століття* у приватних поміщицьких садибах проектували нові декоративні сади, дендрологічні парки та інші зразки садово-паркового мистецтва. Деякі з них завдяки таланту французьких, німецьких та італійських ландшафтних архітекторів стали відомими у світі. Зокрема, у 1788 році (або 1793 році) вірогідно був започаткований дендрологічний парк «Олександрія» у Білій Церкві на Київщині завдяки графині О. В. Браницькій, у 1796 році почали створювати дендрологічний парк «Софіївка» в Умані на Черкащині та на Галичині організували перший в Україні зоологічний парк. Окрім них, протягом цього століття було засновано ще 26 майбутніх парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Протягом першої половини *XIX століття* заснували три перші в Україні ботанічні сади: 1804 рік — при Харківському університеті; 1806 рік — Кременецький при Вищій Волинській гімназії; 1812 рік — Нікітський у місті Ялта; 1839 рік — у Києві при університеті Святого Володимира. У 1834 році на Чернігівщині місцевий поміщик І. М. Скоропадський заклав дендрологічний парк «Тростянець». Окрім них, за цей час почали створювати 16 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

Четвертий етап (1850–1917 роки) — *«формування праобразів природних заповідників»*. Протягом цього часу значно зросли темпи заповідання дикої природи завдяки ентузіазму вчених, різних громад, любителів природи, наукових товариств.

У першу чергу, надзвичайно вагомий вклад у розвиток ПЗС в Україні вніс швейцарець за походженням, але визначна людина з українською душею, граф Ф. Е. Фальц-Фейн. На своїй приватній землі в Асканії-Новій він у 1874 році заклав перші вольєри для збереження птахів і корінних степових ссавців, у 1883 році взяв під охорону (загородив вісім десятин) ділянку цілинного степу, де утримувались степові види тварин, у 1887 році створив зоологічний та ботанічний (дендрологічний) парки, у 1889 році завдяки його наполегливості стала заповідною ще одна ділянка цілинного степу («Кролі»), у 1890 році організував природознавчий музей, у 1898 році разом із відомим ботаніком Й. К. Пачоським для постійних стаціонарних спостережень разом виділили ділянки цілинного степу площею 500 і 120 десятин (пізніше ще 45 десятин). Усі ці ділянки мали буферні зони і значна їх кількість збережена донині. Власне 1898 рік є офіційною датою заснування заповідника в Асканії-Новій.

Знаменною датою заповідання на Західній Україні став 1886 рік, коли графом, орнітологом і лісівником Володимиром Дзедушицьким на 20 га своєї приватної землі біля села Пеняки (нині Бродівський район Львівської області) створено резерват «Пам'ятка Пеняцька» для збереження лісобукового пралісу та популяції орлана-білохвоста. У 1869 році у Карпатах під охорону взято деякі альпійські та субальпійські луки для збереження раритетних видів тварин. У 1892 році відомий ґрунтознавець В. В. Докучаєв для наукових спостережень на площі 12 га виділив Старобільську степову ділянку, яка нині входить до ботанічного заказника загальнодержавного значення «Юницький». У 1893 році іхтіолог І. М. Фалеев перед Російським товариством рибництва та риболовлі домагається взяти під охорону озеро Конча з цінними видами риб під Києвом, називаючи його рибним заказником.

Паралельно продовжували створюватися штучні природоохоронні об'єкти. Протягом четвертого етапу було засновано ботанічні сади у Львові (1852 рік), Чернівцях (1877 рік) та Одесі (1880 рік). У 1901 році у Миколаєві, а через сім років у Києві організували нині відомі за межами України зоологічні парки. Окрім них, за цей час створили чотири дендрологічні парки та 22 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

До 1917 року більшість заповідних об'єктів була у недержавній власності, а саме у приватній, громадській та монастирській із утилітарною (мисливською, лісгосподарською, рибогосподарською), науковою, естетичною та релігійною метою збереження. На цей рік в Україні вже було близько 150 приватних парків. Праобразы сучасних природних заповідників із науковою та охоронною функціями почали створюватися з 80-х років XIX століття. Можна вважати, що вже з цього історичного моменту на професійній основі починає розвиватися ПЗС як галузь.

П'ятий етап (1917–1930 роки) — *«створення перших державних заповідників та початок формування їх мережі»*. Це етап офіційного становлення ПЗС в Україні на державному рівні. Протягом цього нетривалого історичного відтинку часу багато природоохоронних територій отримали офіційний державний чи місцевий статус, створилися органи державного управління та сформувалася первинна нормативно-правова база. Усі природоохоронні об'єкти образно називалися заповідними. Хронологія створення перших державних і найбільш визначних заповідників представлена у *таблиці 2.1*.

З п'ятого етапу розпочалося формування державних основ розвитку ПЗС. Для початку в січні 1918 року при Міністерстві землеробства Української народної республіки створено спеціальний відділ охорони пам'яток природи, а влітку прийнято закон про ліси. У 1926 році на урядовому рівні республіки затверджено Положення про пам'ятки культури і природи, що стало визначальним кроком у розвитку природоохоронного законодавства, оскільки встановлювало правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій, створено Державну природоохоронну інспектуру, яка свідчила про зародження державної системи професійної бюрократії в галузі ПЗС. У 1928 році утворено громадський консультативний Український комітет охорони пам'яток природи. Протягом наступних двох років офіційно підготовлено перший і другий перспективні плани створення в Україні 12 і 17 державних заповідників.

Таблиця 2.1

Хронологія офіційного створення перших державних заповідників України

Назва заповідника	Дата створення	Природно-географічний регіон	Підпорядкованість	
			на час створення	нині
«Асканія-Нова»	08.02.1921	Сухий Степ	Наркомзем УРСР	НААН України
Лісостеповий ім. Т. Шевченка (нині Канівський)	30.07.1923	Придніпровська височина (Канівські дислокації)	Наркомзем УРСР	Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Кримський	30.07.1923	Гірський Крим	Наркомосвіти Кримської Автономної РСР	Управління справами Офісу Президента України
«Приморські ділянки» (нині Чорноморський)	14.07.1927	Дельта Дніпра	Наркомзем УРСР	НАН України

Отже, наприкінці 20-х років минулого століття ситуація почала змінюватися на краще. Протягом цього часу крайові інспектури Українського комітету охорони пам'яток природи 17 разів здійснювали вибір ділянок для заповідання, надаючи перевагу унікальним природним ділянкам із особливим науковим та освітнім значенням.

Станом на 1930 рік в Україні вже було близько 200 виключно природоохоронних об'єктів, а також за деякими відомостями майже 300 мисливських заказників. За даними М. С. Шалита в УРСР (без урахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Статус заповідників різних рівнів набули дев'ять об'єктів: «Приморські ділянки», «Піщані ділянки», «Асканія-Нова», «Конча-Заспа», Лісостеповий заповідник імені Т. Г. Шевченка, Кримський, «Академічний степ» («Карлівська цілина»), а також два відомі дендропарки — «Парк III Інтернаціоналу» (нині «Софіївка») та Устимівський.

Шостий етап (1930–1965 роки) — «занепадів та підйомів ПЗС». Він характеризується масштабним просякненням тоталітарної ідеології держави в сферу охорони природи. Все почалося з сталінської директиви щодо необхідності «перетворення природи». Згідно з нею заповідники повинні були слугувати владі, колективним сільським, лісовим, мисливським, рибним та іншим господарствам. Весь хід історичного розвитку ПЗС в Україні за часи СРСР образно проілюстровано ламаною кривою на *рисунку 2.1*.

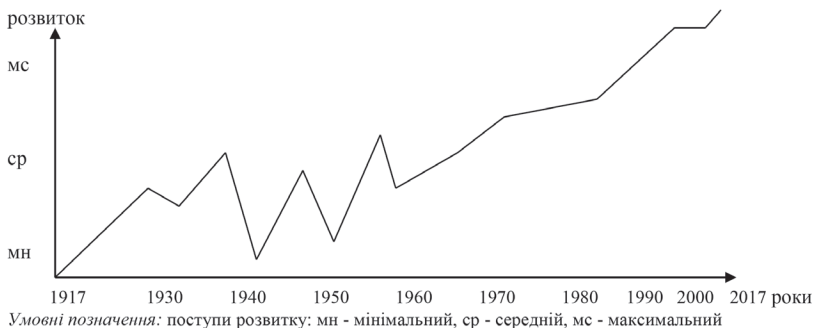

Рис. 2.1. Сторічна динаміка розвитку природно-заповідної справи в Україні

ПІСЛЯМОВА

Представлений на розсуд читача підручник є своєрідним підсумком в історії розроблення навчальної літератури з проблем територіальної охорони природи. Нині в студентів, які вивчають цей напрям охорони довкілля, вже є достатній вибір української навчальної літератури. Зокрема, в галузі ПЗС — це близько десятка навчальних посібників і підручників, величезний резерв наукової, науково-популярної та довідкової літератури. Студенти мають значно більшу можливість почерпнути знання, ніж це було 30 років тому. Більшість попередніх видань були пробними в навчальному процесі, але, без сумніву, зіграли свою історичну роль.

Найголовнішим недоліком підготовки навчальних видань було те, що не всі вони написані згідно з типовими навчальними програмами з дисципліни «Природно-заповідна справа» за відповідними спеціальностями з підготовки фахівців у закладах вищої освіти. За змістом більшість попередніх навчальних друкованих праць з ПЗС написано за стандартною схемою, тобто у подібному викладенні змісту головних напрямів розвитку галузі. В основному вони містять розділи, як правило, з історії ПЗС, технології створення територій та об'єктів ПЗФ. Часто в цих виданнях наводяться характеристики заповідників і національних природних парків, аналізується правове забезпечення, описується природоохоронна, наукова, рекреаційна, еколого-освітня та міжнародна діяльність тощо. Загалом існуючі нині бібліографічні джерела мають довідково-інформаційний характер і розраховані, передусім, на широке коло читачів, ніж на вимоги до навчальних посібників і підручників. У них практично відсутні загальні знання з теорії та методології розвитку науки про охорону природної спадщини, світової стратегії розвитку ПЗС, наукових класифікацій природоохоронних територій тощо.

Традиційність і однотиповість викладення матеріалу в попередніх виданнях можна пояснити такими причинами. По-перше, навчальна дисципліна «Природно-заповідна справа» ще достатньо молода, тому для неї досі не виробилися стандартні базові як природничі, так і соціального змісту освітні знання, які характерні для давніх дисциплін з фундаментальним науковим забезпеченням. Це є свідченням різноякісності матеріалу попередніх видань. У зв'язку з входженням України в світовий природоохоронний простір нині інтенсивно накопичуються нові знання, які необхідно постійно доносити до студентів шляхом регулярного перевидання існуючої навчальної літератури, особливо посібників і підручників за європейськими стандартами. По-друге, в Україні є значна когорта відомих учених у галузі ПЗС, однак вони чомусь не наважуються трансформувати свій багатющий запас наукових знань до вимог природоохоронної освіти і адаптувати їх до змісту навчального процесу. По-третє, оскільки досі немає навчальної спеціальності «Природно-заповідна справа» для підготовки бакалаврів, тому й не існує державного замовлення на підготовку відповідних навчальних посібників і підручників. Тобто немає об'єктивних для цього причин.

Можна припустити, що доки в Україні не стабілізується розвиток ПЗС як галузі охорони природи, доти всі навчальні видання нестимуть елементи довідкового та хрестоматійного характеру викладення матеріалу. Однак, на сучасному етапі історії викладання дисципліни «Природно-заповідна справа» поєднання синтезу

та аналізу на науковому ґрунті з кадастровими, правовими, економічними, статистичними та іншими довідковими відомостями в процесі підготовки підручників і посібників є навіть корисним для студентів, оскільки їм не доведеться окремо шукати в бібліотеках розрізнену в багатьох публікаціях інформацію з того чи іншого питання, зокрема в процесі самостійної підготовки, написанні рефератів, курсових проєктів, дипломних робіт. Варто відзначити ще один аспект видань про охорону природи. На нашу думку, надзвичайно важливим є наповнення книг матеріалами патріотичного змісту, які би прищеплювали студентам любов до Батьківщини через необхідність збереження рідної природи, в основі якої є збереження життя на нашій планеті.

Усі попередні видання було підготовлено з ініціативи авторів. Ми так же самостійно в 2007 році ініціювали підготовку, написання і вихід у світ навчального посібника «Природно-заповідна справа». Його написано відповідно до типової навчальної програми для підготовки фахівців у аграрних закладах вищої освіти III-IV рівнів акредитації за напрямом «Лісове і садово-паркове господарство». Цю програму розроблено колективом фахівців за нашою участю в 2005 році і затверджено Мінагрополітики України. Навчальний посібник «Природно-заповідна справа» за нашим авторством пройшов 15-річну апробацію і є спадкоємною об'єктивною основою для видання представленого на розсуд читача цього тексту підручника.

Також, як і в попередньому виданні, головним завданням, яке ми ставили перед собою, це відійти від усталених стереотипів у поглядах на ПЗС, в яку ще донині дехто вкладає лише проблему створення територій та об'єктів ПЗФ. Безперечно, ми будували структуру нового видання на висвітленні й інших і не менш важливих проблем, знання з яких потрібні, насамперед, для розвитку природоохоронної освіти і науки. Це проблеми історії галузі в деталях, альтернативи класифікацій об'єктів, світової і національної природної цінності, функціонування системи об'єктів, реформування і напрями перспективного розвитку ПЗС тощо. У книзі свідомо подається розширений перелік бібліографічних джерел, які будуть корисними не лише студентам в їх навчальній чи науковій роботі, але й аспірантам, викладачам і науковим співробітникам. Усе це намагалися висвітлити в аспекті розвитку науки, права і в дечому економіки, цілком усвідомлюючи, що економічний напрям галузі ще лише починає розвиватися. Можливо, в нашій праці недостатньо ілюстровані ті чи інші положення, деінде на підтвердження думки бракує фактичного матеріалу тощо.

Автор сподівається, що це видання стане базовим для подальшого розвитку навчальної дисципліни «Природно-заповідна справа». З іншого боку, ми його розцінюємо і як теоретичну основу розвитку перспективних спеціалізованих навчальних дисциплін за магістерськими програмами, на основі яких можна запровадити інтегровану підготовку фахівців у галузі збереження біорізноманіття і невиснажливого використання біоресурсів, землевпорядкування, державного управління, перепідготовки кадрів.

На завершення автор книги висловлює щиро подяку шановним рецензентам за критичне ставлення до змісту рукопису і зауваження, які були і будуть корисними для подальшої навчальної роботи, а також колегам з департаменту природно-заповідного фонду та біорізноманіття Міндовкілля за надані статистичні матеріали. Водночас автор звертається з проханням і щиро буде вдячний читачам за критичні зауваження, побажання, думки, поради й пропозиції, які ретельно вивчить і за можливості врахує під час підготовки цієї праці до перевидання.

Шановні читачі!

Автор підручника звертається до Вас із проханням і щиро дякуватиме за критичні зауваження, побажання, думки, поради й пропозиції, які будуть уважно вивчені та за можливості враховані під час підготовки цієї праці до перевидання.

Будь ласка, звертайтеся за консультаціями та надсилайте автору свою інформацію на таку адресу:

03041, місто Київ-41, Голосієво, вулиця Горіхуватський шлях, будинок 19; навчальний корпус 1; кабінет 70;

телефон робочий — (044) 258-47-27;

електронна пошта: ndu5k0@ukr.net

З повагою — автор.

ЗМІСТ

Вступ	5
ЧАСТИНА I. Природно-заповідна справа: від зародження до науки	7
Розділ 1. Сутність природно-заповідної справи	8
Розділ 2. Історія природно-заповідної справи	13
2.1. Етапи історичного розвитку	13
2.2. Витоки громадського заповідання природи	24
2.3. Головні історичні постаті	27
Розділ 3. Світоглядні засади природно-заповідної справи	33
3.1. Доктрини заповідання природи	33
3.2. Ідеології природно-заповідної справи	39
Розділ 4. Наука про заповідну природу	43
4.1. Головні атрибути розвитку науки	43
4.1.1. Історичні віхи розвитку науки	43
4.1.2. Зміст і структура науки	49
4.1.3. Теоретичні засади розвитку науки	53
4.1.4. Напрями розвитку науки	60
4.2. Літопис природи	63
ЧАСТИНА II. Системна організація природно-заповідного фонду та екомережі	69
Розділ 5. Класифікація природоохоронних територій	70
5.1. Функціональна класифікація заповідних об'єктів	70
5.2. Міжнародні класифікації природоохоронних територій	74
5.3. Класифікація природно-заповідного фонду України	78
5.4. Порівняльний аналіз категоріальної структури	87
Розділ 6. Формування мережі природно-заповідного фонду як основи екомережі	95
6.1. Створення природно-заповідних територій	95
6.1.1. Засоби збереження біорізноманіття	95
6.1.2. Резервування природних територій	96
6.1.3. Порядок створення природно-заповідних територій	99
6.2. Система формування мережі природно-заповідного фонду	111
6.2.2. Система репрезентативності мережі природно-заповідних територій	120
6.2.3. Типи мереж природно-заповідних територій	146
6.3. Екомережа	163
6.3.1. Правове поле екомережі	163
6.3.2. Структура екомережі	165
6.3.3. Всеєвропейська екомережа	175
Розділ 7. Заповідна спадщина природи	185
7.1. Міжнародна заповідна спадщина	185

7.2. Українська заповідна спадщина	187
7.2.1. Правове поле спадщини.....	187
7.2.2. Рівні значення та групи цінності спадщини	192
7.2.3. Міжнародний контекст природоохоронних територій	193
ЧАСТИНА III. Управління екосистемами та установами природно-заповідного фонду..	
205	
Розділ 8. Забезпечення функціонування екосистем природно-заповідного фонду.....	206
8.1. Поліфункціональність територіальної організації	206
8.2. Проектування територій природно-заповідного фонду.....	209
8.2.1. Проекти організації природно-заповідних територій	209
8.2.2. Проекти реконструкції штучних заповідних парків	214
8.2.3. Функціональне зонування територій	
природно-заповідного фонду	217
8.3. Режими збереження заповідних екосистем.....	230
8.4. Менеджмент заповідних екосистем.....	235
8.5. Моніторинг заповідних екосистем	238
8.6. Кадастр природно-заповідного фонду	250
Розділ 9. Управління природно-заповідною справою	254
9.1. Державне управління	254
9.2. Галузеве управління.....	258
9.3. Адміністративне управління	262
9.4. Громадське управління	263
9.5. Міжнародне співробітництво.....	265
Розділ 10. Діяльність установ природно-заповідного фонду	271
10.1. Правопорушення та екоконтроль.....	271
10.2. Служба державної охорони	276
10.3. Наукова діяльність.....	279
10.4. Еколого-освітня діяльність.....	286
10.5. Рекреаційна діяльність.....	299
10.6. Фінансово-економічна діяльність	302
Післямова	307
Термінологія.....	309
Показчик предметних термінів	321
Іменний показчик	325
Список рекомендованих	
бібліографічних джерел.....	327
Основні Web-сторінки в INTERNET	342
Додатки.....	343
Додаток 1	343
ПРАВОВА БАЗА ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....	343
I. Верховна Рада України	343
Додаток 1	366

Мережа біосферних і природних заповідників, національних і регіональних ландшафтних парків України.....	366
Додаток 3.....	375
Рослинність біосферних і природних заповідників, національних природних парків України	375
Додаток 1.....	375
ПРАВОВА БАЗА ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ.....	375

Навчальне видання

ПОПОВИЧ Сергій Юрійович

ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНА СПРАВА

Підручник

Творчий задум Сергія Поповича

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Донара Пендзей*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Фото обкладинки *Сергія Поповича*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Комп'ютерна верстка *Ірини Демків*

Підписано до друку 22.10.2023. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Таймс. Умовн. друк. арк. 31,85. Умовн. фарбо-відб. 31,85.
Термін придатності необмежений, зберігати в сухому місці.

«Навчальна книга – Богдан», просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, Україна, 46002.

«Навчальна книга – Богдан», а/с 529, м. Тернопіль, Україна, 46008.

У випадку побажань та претензій звертатися:
т/ф (0352) 520 607 office@bohdan-books.com

Інтернет-магазин «НК Богдан»:

www.bohdan-books.com mail@bohdan-books.com

т. (0352) 519 797, (067) 350 1870, (066) 727 1762

Електронні книги: www.bohdan-digital.com

Гуртові продажі: т/ф (0352) 430 046, (050) 338 4520

м. Київ, просп. Л. Каденюка, 27: т/ф (044) 296 8956; (095) 808 3279,
nk-bohdan@ukr.net

Інтернет-магазин «Дім книги»: dk-books.com

т. (067) 350 1467; (099) 434 9947

ТОВ «Видавництво Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №4221 від 07.12.2011 р.

Видавництво Богдан у соцмережах:

[bohdanbooks](https://www.facebook.com/bohdanbooks)

[NKBohdan](https://www.youtube.com/NKBohdan)

[bohdan_books](https://www.instagram.com/bohdan_books)

t.me/bohdan_books